

NICETAS KARDASZ – SŁUPSK

ROZWÓJ I ZACHOWANIE SAMOŚWIADOMOŚCI LITEWSKIEJ WŚRÓD SZLACHTY DAWNEGO PAŃSTWA LITEWSKIEGO I JEJ POTOMKÓW OD KOŃCA XIV DO XX WIEKU JAKO CZĘŚĆ TRADYCJI STAREJ LITWY

Wprowadzenie

Tradycja to zjawisko trudne do dokładnego wyjaśnienia, ale bardzo ważne dla historii całej Europy. Według Edwarda Shilsa, w swoim najprostszym sensie, tradycją jest wszystko, co jest przechowywane lub przekazywane z czasów przeszłych do teraźniejszości¹.

Głównym tematem artykułu jest samoświadomość starolitewska przechowywana w pamięci ludzi przez cały okres istnienia średniowiecznego i nowożytnego Państwa Litewskiego oraz również, mimo działań Cesarstwa Rosyjskiego, przez cały wiek XIX. W osobnych, rzadkich wyjątkach, przetrwała ona nawet do końca wieku XX, w ostatnich dwóch stuleciach wstępując w sprzeczność z rozszerzającymi się

MIKITA KARDASZ – student Instytutu Historii Uniwersytetu Pomorskiego w Słupsku. Zainteresowania naukowe: historia Litwy XI-XIV wieku, narody dawnego Państwa Litewskiego. ORCID: 0009-0000-2737-1117. Kontakt: kardash.nikita@gmail.com.

1. E. Shils, *Tradition*, Chicago 1981, s. 12.

ideami narodowo-kulturalnych nacjonalizmów (młodoliteńskiego², polskiego, białoruskiego)³.

Pod określeniami „stara Litwa”, „dawni Litwini”, „tradycja starej Litwy” w zależności od epoki należy rozumieć ciągle zmieniające się zjawiska i historyczną rzeczywistość. Jak słusznie stwierdzał Aleksander Krawcewicz, w ciągu II tysiąclecia pojęcie „Litwa” przeszło znaczną „drogę rozwoju, zanim unormowało się w początku XX wieku”⁴.

W związku z tym podzielono artykuł na trzy części odpowiadające znaczącym zmianom, które przechodziły ziemie dawnej Litwy.

Koniec XIV – połowa XVI wieku

We wskazanym okresie zostały odnotowane w źródłach przynajmniej trzy znaczenia pojęć „Litwa” i „Litwini”.

Pierwsze znaczenie jest najbardziej widoczne – „Litwa” i „Litwini” jako określenie całego Państwa Litewskiego (które za czasów panowania Witolda Kiejstutowicza już obejmowało ogromny obszar od Żmudzi do Kijowa i Podola) oraz jako określenie poddanych tego państwa. W takim sensie pojęcia „Litwa” i „Litwini” w XV wieku rozumiał Eneaszy Sylwiusz Piccolomini (przyszły papież Pius II), kiedy pisał, że Litwa przyłącza się do Polski na Wschodzie („Lituania et ipsa late patens regio Polonis ad orientem connexa est ...”), język narodu Litwy jest słowiański („... Sermo gentis Schlavonicus est”), zaś duża część Litwinów należy do obrządku chrześcijańskiego według wzoru greckiego („... Alii Graecorum sequuntur errores ut ... multi ex Lituaniis ...”), czyli wiary „ruskiej”. Jednak, według autora wspomnianego opisu, wielu Litwinów jeszcze pozostaje w pogaństwie („... Alii gentili adhuc caecitate tenentur quemadmodum multi ex Lituaniis idola colentes ...”), chociaż już większa część ostatnich nawróciła się na chrześcijaństwo wzoru łacińskiego („... Horum magna pars aevo nostro ad Christum conversa est ...”) ⁵.

2. Tak w niniejszej pracy zostanie określone zjawisko litewskiego ruchu narodowo-kulturalnego XIX-XX wieku. Takiego określenia wspomnianego zjawiska używali Roman i Konstancja Skirmuntowie, kiedy na początku XX wieku pisali o „młodolitinach” i „młodoliteńskim ruchu”: A. Смалянчук, «Крайняя ідэя» у беларускай гісторыі, *Зборнік навуковых артыкулаў*, Мінск 2017, s. 15, 131, 134, 367, 369.
3. K. Buchowski, *Litwomani i polonizatorzy. Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok 2006.
4. A. Krawcewicz, *Powstanie Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Białystok 2003, s. 95.
5. *Scriptores Rerum Prussicarum, Die Geschichtsquellen der Preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft, Vierter Band*, Leipzig 1870, s. 237-238.

Według stwierdzenia Jerzego Suchockiego, już do schyłku XV wieku omawiane wyobrażenie zaczęło również istnieć w Państwie Litewskim, kiedy określeniami „Litwa – Litwini” mogli być oznaczani przedstawiciele całej wspólnoty państwowej⁶.

Drugie z rozważanych znaczeń określenia „Litwa” jest powiązane z wyobrażalnym wewnętrznym podziałem monarchii litewskiej, która w omawianym czasie już przyjęła pełny tytuł „Wielkie księstwo Litewskie, Ruskie, Żmudskie i innych” („Права писаные даны Великому князству Литовскому, Рускому, Жомойтскому и иных...”)⁷. Za główne składowe części Wielkiego Księstwa w XV-XVI wieku uważano Litwę, Żmudź i ogromne ziemie „ruskie”, podlegający władze litewskiej.

Ścisły termin „Litwa” rozumiany w XV-XVI wieku jako wewnętrzny obszar państwa litewskiego, w historiografii występujący też jako „Litwa właściwa”, „ziemia Litewska”, „Lithuania Propria”, określony został przez Matwieja Lubawskiego, Jerzego Ochmańskiego i Michała Spiridonowa. Ogółem to obszary wokół Wilna, Oniekszy, Wilkomierza, Grodna, Lidy, Nowogródka, Wołkowyska oraz ziemie na zachód od Mińska⁸. Przy tym na wskazanych ziemiach, zwłaszcza na południu i wschodzie, w omawianym czasie obecne były mocne wpływy kultury „ruskiej” wśród wszystkich warstw społecznych⁹.

Trzecie znaczenie pojęć „Litwa” i „Litwini” w końcu XIV – połowie XVI wieku – to pojawiający się od XIV wieku w źródłach Państwa Litewskiego „naród litewski”, obejmujący nie tylko stan uprzywilejowany, ale także tych mieszkańców państwa, którzy w jakiś sposób wewnątrz monarchii litewskiej odróżniali się od Rusinów i Żmudzinów.

Na przykład, w *Ухвала и постановенье съ сойму валного Виленьского...* z 1551 roku zachowały się wiadomości o prośbach Ziemi Żmudzkiej do Króla i Wielkiego Księcia Zygmunta Augusta, dotyczące nieprzekazywania urzędów na Żmudzi Litwinom i Rusinom, oprócz urzędu starosty i ciwunów: „...За тым тежъ просили есте его королевской милости, абы вряды въ земли Жомойтской не

6. J. Suchocki, *Geneza litewskiej legendy etnogenetycznej. Aspekty polityczne i narodowe. Zapiski Historyczne*, t. 52, z. 1, 1987, s. 33.

7. *Статут Великого княжества Литовского 1529 года*, Под редакцией академика АН Литовской ССР К. И. Яблонского, Минск 1960, s. 31.

8. J. Ochmański, *Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennnej do XVI wieku*, Poznań 1981, s. 73; М. Любавский, *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого литовского статута*, Москва 1892, s. 10; М. Спиридонов, „Литва” и „Русь” в Беларуси в 16 в., Наш Радавод, кніга 7, Гродна 1996.

9. О. Дзярнович, „Русь” и „Литва” Великого княжества Литовского в XVI-XVII вв. как этноконфессиональные и социально-географические регионы, Древняя Русь после Древней Руси: дискурс восточнославянского (не)единства, Москва 2017, s. 127.

были даваны а ни Литвѣ, а ни Руси, и неосѣлымъ, одно Жомойти, которые зѣ отцовъ и зѣ родичовъ своихъ суть тамошніе родичы осѣлые, и то за причиною старосты и тивуновъ шляхты...¹⁰.

W akcie wybrania i postulowania Jakuba Plichty na biskupa wileńskiego 1 grudnia 1398 r. stwierdzono: „...Jacobum ordinis Minorum, natum quondam Joannis dicti Plichta quondam lectorem Cracoviensem, nunc vero vicarium Lythuanie, eiusdemque nationis et lingue...” („Jakub z Zakonu Minorytów, urodzony niegdyś z Jana zwanego Plichta, niegdyś wykładowca w Krakowie, a obecnie wikariusz Litwy, tego samego narodu i tego samego języka”)¹¹.

Prawdopodobnie, w takim sensie o Litwie i Litwinach tak samo mówi *Льтописецъ великихъ князеи литовѣскихъ*, kiedy opowiada o wydarzeniach dotyczących wojny w Państwie Litewskim pomiędzy Świdrygiełło Olgierdowiczem i Zygmuntem Kiejstutowiczem: „...И приде к великому князю Швитригаилу вѣсть, што жь идеть литва погонею... И побиша пана Петраша Мон(ти) кирдовича и литву, а иныхъ поима...”¹².

W liście Witolda Wielkiego do Zygmunta Luksemburskiego z 11 marca 1420 r. stwierdzano, że Ziemia Żmudzka zawsze była jednością z Ziemią Litewską, mając jeden i takież sam język, jednych i tych samych ludzi: „...Sentenciastis enim et pronuncciastis primo in terra Samaytarum, que est hereditas et patrimonium nostrum ex legitima attavorum et avorum nostrorum successione, quam et nunc possidemus, que eciam est et semper fuit unum et idem cum terra Lythwanie, nam unum ydeoma et uni homines...”¹³. Jednak słowa o tym, że Żmudzini od starożytnych czasów nazywają siebie Litwinami i nigdy Żmudzinami („...Samagitte quoque homines se Lythwanos ab antiquis temporibus et nunquam Samaytas appellant...”)¹⁴ w historiografii uważa się za oczywistą przesadę (dla osiągnięcia odpowiednich celów)¹⁵.

W przybliżeniu obszar zamieszkiwania tak rozumianego „narodu litewskiego” w końcu XIV i na początku XV wieku można określić według rozmieszczenia pierwszych kościołów zbudowanych w biskupstwie wileńskim po chrzcie Litwy w epoce Jagiełły i Witolda (lata 1387-1430). Ponieważ na mocy aktu z 22 lutego 1387 r. Władysław Jagiełło Olgierdowicz za zgodą i wolą jego braci i całego bojarstwa ziemi Litewskiej, obiecał cały naród Litwinów, mieszkający w jego posiadłościach

10. *Акты, относящиеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією, Томъ Третій, 1544–1587*, Санктпетербург 1848, s. 38.

11. *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji Wileńskiej*, tom I, zeszyt I: (1387-1468), Kraków 1932, s. 61.

12. *Летапісы і хронікі Вялікага Княства Літоўскага (XV–XVII стст.)*, Мінск 2015, s. 104-105.

13. *Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae (1376-1430)*, Kraków 1882, s. 467.

14. Тамże.

15. A. Krawcewicz, *Powstanie Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 102.

litewskich i „ruskich”, do wiary katolickiej i posłuszeństwa Świętemu Kościołowi Rzymskiemu skłonić, przyciągnąć, przywołać, a nawet zmusić, niezależnie od ich wyznania („...Quomodo Spiritus sancti preventi clemencia, errores paganicos relinquen(tes), fidem sacram devote recepimus et fonte sumus renati baptismatis, in terris nostris Lithvanie et Russie eandem fidem catholicam volentes augmentare, de consensu et voluntate fratrum nostrorum carissimorum ducum et omnium nobilium terre Lithvanie disposuimus, ordinavimus ymo promisimus, spopondimus et tactis sacramentis iuravimus omnes nacione Litvanos utriusque sexus, cuiscunque status, condicionis aut eminencie extiterint, in nostris dominiis Lithvanie et Russie existentes, ad fidem catholicam et sancte Romane Ecclesie obedienciam inducere, at(t)rahere, convocare ymo compellere in quacuncue secta fuerint ...”)¹⁶. Podkreślić należy, że chrzest Żmudzi rozpocznie się ćwierć wieku później¹⁷.

Według badań Jerzego Ochmańskiego powstała w epoce Jagiełły i Witolda w biskupstwie wileńskim sieć 27 kościołów parafialnych: Brasław, Bystrzyca, Daugi, Dubinki, Gieranojny-Subotniki, Gieranojny-Zygmunciszki, Goniądz, Grodno, Hajna, Kiernow, Kowno, Krewa, Lida, Miedniki, Merecz, Mejszagoła, Niemenczyn, Nowogródek, Obolce, Oszmiana, Soleczniki Wielkie, Święciany, Troki Nowe, Troki Stare, Wilkomierz, Wołkowysk, Wilno¹⁸.

W wyznaczeniu obszaru zamieszkiwania „narodu Litwinów” pod koniec XV i na początku XVI wieku pomocnym jest akt króla i Wielkiego Księcia Aleksandra z 18 września 1501 r., w którym władca stwierdzał, że „rektorzy kościołów” (*ecclesiarum rectores*) w biskupstwie wileńskim nie znają języka litewskiego (*idiomatis Lythuanici ignaros*). Z tego powodu, pragnąc zaradzić brakowi księży znających język litewski, monarcha odstępuje biskupowi wileńskiemu na czas jego rządów pełne swoje prawo patronatu i prezenty 28 kościołów, czterech kanonii katedralnych wokół kościoła Świętego Stanisława w Wilnie i jednej kanonii w prepozyturze trockiej. Wspomniane kościoły znajdowały się w następujących osadach: Rudomino, Lida, Bielica, Mołczadź, Dubinki, Święciany, Łyngmiany, Niemenczyn, Słonim, Uciań, Onikszy, Bystrzyca, Rakiszki, Pobojsk, Merecz, Dorsuniszki, Daugi, Goniądz, Dolistów, Trzciana, Wasiliszk, Wołożyn, Dubicze, Mołodeczno, Radoszkowice, Kojdanów, Krasne Sioło, Remigola¹⁹.

Jak można zauważyć, większość wspomnianych świątyń katolickich z końca XIV – początku XVI wieku leżała na ziemiach wyżej określonej Litwy właściwej. Całkiem prawdopodobne jest, że wyobrażenie o opisywanym „narodzie

16. *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji Wileńskiej*, s. 13.

17. A. Prochaska, *Król Władysław Jagiełło*, t. I, Kraków 1908, s. 350-351.

18. Ochmański, *Biskupstwo Wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań 1972, s. 63.

19. *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, tom I, zeszyt 3: (1501-1507, uzupełn. 1394-1500), Kraków 1948, s. 616-617.

Litwinów” było w jakiś sposób związane z kulturą (z jakimikolwiek przejawami „bałtyckości” na ziemiach pomiędzy Żmudzią a Rusią) i językiem (bałtyckimi narzeczeniami mieszkańców obszarów biskupstwa wileńskiego)²⁰.

Jednak nie można przyjąć, że cały „naród litewski”, od książąt i bojarów po mieszczan i chłopów, mógł być przesiąknięty samoświadomością „narodową” litewską i poczuciem bycia „Litwinami”. Średniowiecznego narodu nie możemy utożsamiać ze współczesnym narodem²¹. Zdaniem autora, rozpatrywane wyobrażenie „narodu litewskiego” końca XIV – połowy XVI wieku, obejmującego wszystkie stany społeczeństwa, istniało wyłącznie w umysłach niewielkiej części ludzi oraz w źródłach historycznych.

Świadomość „narodową” litewską w omawianym czasie zachowywano, przede wszystkim, w ośrodkach dynastii rządzącej (liczne potomstwo litewskiego monarchy Giedymina). Po przyjęciu wiary „ruskiej” i utrzymaniu posiadania na „ruskich” ziemiach Państwa Litewskiego Giedyminowiczowie nie zapominali jednak o swej litewskości²². Na przykład, w akcie Władysława Jagiełły Olgierdowicza z 20 lutego 1387 r. jako świadkowie odnotowani są książęta Giedyminowiczowie „ruskiego” i katolickiego wyznania, ale wszyscy zapisani jako Litwini: „...principibus Skirgalone Trocensi, Vitoldo Hrodnensi, Coributh Nowogrodensi, Cazimiro vel Corigalo Mscislaviensi, Alexandro vel Vigunth Kiernoviensi Lithuanis...”²³.

Do grona głównych nosicieli świadomości „narodowej” litewskiej w końcu XIV – połowie XVI wieku trzeba też dołączyć przedstawicieli miejscowego duchowieństwa katolickiego, drobne rody książęce Litwy właściwej (na przykład, książęta Holszańscy i Giedroyciowie), jak również ośrodki rodów bojarskich (rycerskich) z ziem Litwy właściwej²⁴, którzy na czas pojawienia w źródłach pierwszych przedstawicieli rodu pochodzili z bałtyckiego środowiska kulturalnego. Do czasów chrztu Litwy według wzoru łacińskiego w 1387 roku przeważnie pozostawali w pogaństwie, a później zostali nawróceni na katolicyzm (na przykład: Gasztoldowie, Dowgirdowie, Kieżgajłowie, Radziwiłłowie, Moniwidowie,

20. Jak stwierdzał Zigmas Zinkiewiczus, w XVI-XVII wieku, w okresie pojawienia w Wielkim Księstwie Litewskim pisma bałtyckiego, powstały dwa rodzaje języka pisanego: jeden był wykorzystywany w biskupstwie żmudzkiem (język żmudzki), drugi musiał zaspokoić potrzeby mieszkańców biskupstwa wileńskiego (język litewski): З. Зинкявичюс, *К вопросу о происхождении жемайтского диалекта*, Балто-славянские исследования 1982, Москва 1983, s. 114.

21. R. R. Trimoniene, *Polityka jagiellońska a kształtowanie się litewskiego narodu politycznego w końcu XV – I połowie XVI wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, z. 19, 2003, s. 219.

22. В. Насевіч, *Беларусы: станаўленне этнасу і «нацыянальная ідэя»*, Смаленск 2015, s. 103.

23. *Помнікі права Беларусі XIV – XVI стст.: агульназемскія прывілеі і акты дзяржаўных уній, Крыніцазнаўчы дапаможнік*, Мінск 2015, s. 13.

24. Р. Пятраўскас, *Літоўская значь у канцы XIV – XV ст.: Склад – структура – улада*, Смаленск 2014, s. 98-99.

Montygerdowie). Najbardziej wpływowe i możne osoby ze wskazanych rodów litewskich w omawianym okresie zaczynają wyodrębniać się w warstwę „panów”, do której także wchodził najbardziej wpływowy przedstawiciel bojarstwa „ruskiego” oraz żmudzkiego²⁵.

Jednak należy przyznać, że w omawianym czasie litewska świadomość dotycząca „narodu Litwinów”, przynajmniej, wśród książąt i bojarów litewskich, była słabo powiązana z językiem. Choć nie można stwierdzić, że litewscy książęta i bojarowie nie znali i nie używali dawnego języka litewskiego²⁶, ale, jak świadczą źródła, w oznaczonym okresie często używali oni języka „ruskiego”, czyli języka ogromnych ziem Rusi, będących pod władzą Litwy.

Na przykład, w świetle badań Antoniego Mierzyńskiego, zachowały się przekrecone z powodu nieznajomości przez kronikarza obcego języka słowa księcia trockiego, Kiejstuta Giedyminowicza, i obecnych z nim Litwinów, którzy, jak donosi kronika, głośno powiedzieli pod czas przysięgi pogańskiej dotyczącej przymierza z królem węgierskim: „Rogachina roznenachy gospanany”. Jak zauważa badacz, wymienione słowa nie mają najmniejszego podobieństwa do języka litewskiego, natomiast mają cechy „ruskiego” narzecza. „Całość więc po polsku znaczyłaby: «Spojrzyj na rogatego, bóg z nami...»”²⁷.

Jak stwierdza Arturas Dubonis, do połowy XVI wieku język litewski w ogóle wyszedł z użytku dworu wileńskiego²⁸.

W roku 1569 odbyło się epokowe wydarzenie na zawsze zmieniające los starej Litwy – sejm Lubelski. Pomiędzy Polską a Litwą została zawiązana tak zwana unia realna. W akcie odnowienia unii z Koroną Polską przez panów rady i posłów ziemskich Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1 lipca 1569 r. stwierdzano, że „... Królestwo polskie i Wielkie Księstwo litewskie jest jedno nierozdzielne i nierozne ciało, a także nierozna ale jedna a spólna Rzeczpospolita...”²⁹.

Po zawarciu Unii Lubelskiej oraz po licznych wojnach z Moskwą pod bezpośrednią władzą Państwa Litewskiego na czas drugiej połowy XVI – połowy XVIII wieku zostały tylko ziemie województw: wileńskiego, trockiego, nowo-

25. J. Suchocki, *Formowanie się i skład narodu politycznego w Wlk. Księstwie Litewskim późnego średniowiecza*, „Zapiski Historyczne”, t. 48, z. 1/2, 1983, s. 31-76.

26. A. Дзярновіч, *Літоўская мова ў Вялікім Княстве Літоўскім: паміж функцыяй і статусам*, Палітычная сфера, № 16-17 (1-2), 2011, s. 116-117.

27. A. Mierzyński, *Przysięga Kiejstuta*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, t. XX, 894, s. 163, 166.

28. A. Дубоніс, *Да праблемы дзяржаўнай мовы ў Вялікім Княстве Літоўскім*, METRICIA-NA: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага, т. 3, Мінск 2004, s. 211.

29. J. Bardach, *O Rzeczypospolitą Obojga Narodów*, Warszawa 1998, s. 25; *Akta unji Polski z Litwą 1385-1791*, Kraków 1932, s. 358.

gródzkiego, mińskiego, brzeskiego, połockiego, witebskiego, mściławskiego oraz ziemia żmudzka. Przez cały wiek XVII obszarem konfliktowym pomiędzy Litwą a Moskwą zostawała Smoleńszczyzna.

Druga połowa XVI – XVIII wiek

W następnych częściach artykułu zwrócona zostanie uwaga na stan uprzywilejowany Wielkiego Księstwa, ponieważ przede wszystkim w ośrodkach szlachty monarchii litewskiej i jej potomków zachowywano świadomość litewską.

W okresie od drugiej połowy XVI do XVIII wieku w kołach szlachty Państwa Litewskiego, która według ówczesnych pojęć początkowo należała do wyżej opisanego „narodu litewskiego”, nadal utrzymało się poczucie bycia Litwinami, niezależnie od rozszerzenia wpływów kultury Korony Polskiej.

Na przykład według Henryka Wisnera, w liście z roku 1577 Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” do swego brata, Jerzego Radziwiłła, przyszłego biskupa wileńskiego, a później krakowskiego, pisał: „Pewienem, że się tam Wasza Miłość Litwinem nie Polakiem zowiesz”³⁰.

Albrycht Stanisław Radziwiłł w swoim pamiętniku, w zapisie z 9 września 1636 r. o wojewodzie wileńskim Krzysztofie Radziwiłł i jego synu, podkomorzym litewskim Januszu Radziwiłł, pisał: „... Cała furia gniewu wojewody skierowała się wówczas na marszałka: «Przyszły sejm rozsądzi, czy wolno odbierać wolność głosu wojewodzie wileńskiemu. Już Polacy urągają nam, Litwinom, w samej Litwie, a nawet chcą nas gnębić... Litwa nigdy nie podda się despotycznej władzy» (...) Syn wojewody, podkomorzy litewski, z zapalem swej młodości krwi (...) krzyczał do króla ogłaszając wojnę z Polakami, że naród litewski nie może już dłużej znosić tej wzgardy, tylekroć razy mu okazywanej. Nadejdzie czas, kiedy nie przez drzwi, ale i przez okna będziemy ich wyrzucać (...)»³¹.

Jak natomiast wyglądała sytuacja z samoświadomością w ośrodkach szlachty „ruskiej” oraz żmudzkiej Państwa Litewskiego w omawianym okresie?

Z jednej strony, jeszcze w latach 20. XVII wieku wyobrażenie o „narodowej” odrębności szlachty „ruskiej” i litewskiej wewnątrz dawnej Litwy istniało w umysłach przedstawicieli stanu uprzywilejowanego Wielkiego Księstwa.

Na przykład, Samuel Dowgird w swym dziele *Genealogia albo krótkie opisanie Wielkich Książąt Litewskich i ich wielkich a mężnych spraw wojennych...* od 1626

30. H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów, Czasy Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 2002, s. 51.

31. Albrycht Stanisław Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, tom 1: 1632-1636, Warszawa 1980, s. 560.

roku, w części *Zalecenie Marsowe Pogoniei Wiel. X. Litew.* pisał: „Mniey... wprawdzie potęgę w ten czas Litwa miała, Kiedy Ruskim Xiążętom wienniki dawała. Ale zacny Narymunt miłośnik wolności, Męstwem swoim do takiej ią przywiódł zacności. Iż co przedtym żold Rusi chrościany dawała, I o potym sama od nich złotem za to brała... Poznał Rusin Litwina, bił mu zawždy czołem...”³².

Z drugiej strony, wśród całej szlachty państwa litewskiego nadal wzmocnieniu ulegało ogólnopaństwowe uważanie siebie już za szlachecki naród litewski, za obywateli Wielkiego Księstwa Litewskiego, niezależnie od języka, religii i pochodzenia.

Na przykład w diariuszach sejmowych (*Artykuły na sejmiku Wileńskim dnia 30 grudnia 1596 uchwalone*) zapisano: „...tak w Polskim jako w naszym narodzie Litewskim... obywatelom W. Ks. Kitewskiego...”. W *Instrukcji od... obywatelów powiatu Lidskiego... z 1596 roku na sejm walny Warszawski* odnajdziemy taki zapis: „...Biskupstwo Wileńskie według prawa żadnemu innemu jedno Litwinowi aby było dano... Wołyń, Podlasze, Kijów, Podole z naszego Litewskiego spółku jest wzięte...”. *Wota zjazdu głównego Słonimskiego anno 1597 z dnia 27 stycznia*: „Tegoż dnia P. Limont z Lidy:... O niewoli Litewskiej niepotrzebnie siła mówił...”. *Dnia 30 stycznia*: „...Z Witebskiego X. Jerzy Sokoliński:... O Biskupa prosić, aby Litwinowi dano... Tegoż dnia p. Radziminski ze Zmoidzi:... prosić Króla o Biskupa Litwina...”³³.

Do tego należy dodać że, jak zauważył Aleksander Biały, „walka” międzywyznaniowa pierwszej połowy XVII wieku w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, która odbywała się na wszystkich szczeblach życia społecznego, mówi o stopniowej degradacji społecznej „ruskiej” szlachty dawnej Litwy³⁴. Przez porzucenie chrześcijaństwa wzoru greckiego, przyjęcie katolicyzmu i kultury Korony Polskiej, przez zmianę dawnych „ruskich” ustrojów społecznych na wzór ustrojów Litwy właściwej w ośrodkach szlachty „ruskiej” w kolejnych pokoleniach dochodziło do zapominania „ruskiej” tradycji. Jak stwierdził Oleg Dziarnowicz, doszło do „wchłonięcia” znaczącej części „ruskiej” szlachty Wielkiego Księstwa przez szlachtą litewską³⁵.

Przy tym w omawianym okresie w umysłach uprzywilejowanych osób starej Litwy zaczyna się rodzić jeszcze jeden poziom samoświadomości – polski. Jak

32. *Genealogia albo krótkie opisanie Wielkich Książąt Litewskich i ich wielkich a mężnych spraw wojennych, uczynione niegdyś przez Matysa Strykowskiego, a teraz odnowione i znowu na świat wydane*: Przez Samuila Dovgirda z Pogowia, W Lubczu, w Drukarni Piotra Blastusa Kmita Roku 1626.

33. *Dyaryusze sejmowe R. 1597, W dodatkach: Akta sejmikowe i inne odnoszące się do tego sejmku*, Kraków 1907, s. 406, 408, 412, 414, 421, 422.

34. А. Бєлы, *Хроніка Бєлай Русі: імагалогія Бєларусі ХІІ-ХVІІІ стст.*, Смаленск 2013, s. 173.

35. О. Дзярновіч, «Русь» и «Литва» Великогo княжества Литовского в ХVІ-ХVІІ вв. как этноконфессиональные и социально-географические регионы..., s. 127-128.

wskazał Juliusz Bardach, niektóre źródła świadczą, że już od XVII wieku zaczyna pojawiać się wyobrażenie o ścisłej Ojczyźnie – Litwie, i o szerszej – Rzeczypospolitej Obojga Narodów, którą zaczynano krótko nazywać „Polską”. Pojęcie „Polak” wówczas dla Litwinów, jednak, znaczyło „obywatel Rzeczypospolitej”³⁶.

Bardzo przemyślnie do rozpatrzenia zjawiska polsko-litewskiej świadomości podchodził Henryk Wisner: „(...) Dziwić może, że społeczeństwo Litwy zaprobowało drugi z terminów, jakimi w Koronie określano najpierw monarchię jagiellońską, a potem państwo polsko-litewskie, czyli Polska, Polonia i od niego tworzone – polski, polska (...) Zapewne przypisać to jednak trzeba dyktatowi wygody językowej, potrzebie posługiwania się jakimś krótkim określeniem całości. Terminu używano bowiem w dwu znaczeniach. Jedno obejmowało cały naród szlachecki Rzeczypospolitej. Przykładem może być list Janusza Radziwiłła (1612–1655), w którym wspomniani zostali «niektórzy magnates Poloniae», mianowicie Chodkiewiczowie i Zamoyscy. Tak też czynił i ogół szlachty litewskiej, na co wskazują postulaty sejmików w sprawie obsady urzędów wileńskich. Gdy bowiem w instrukcji połockiej domagano się, żeby budowniczy, horodniczy i wójt wileński był «szlachcicem polskim, osiadłym, a nie cudzoziemcem», to w upickiej, tak jak połocka z roku 1640, aby horodnictwo «szlachcicowi litewskiemu dane było». Określenia polski, jako synonimu polski i litewski, używano i dla wskazania lat panowania. «Panowania naszego polskiego pierwszego, a szwedzkiego wtórego roku», widniało, nie budząc sprzeciwów, na dokumentach podpisywanych przez Władysława IV, w tym wypadku z roku 1633. W drugim znaczeniu Polska była synonimem Korony (...)»³⁷.

Jak by nie było, w drugiej połowie XVIII wieku samoświadomość polsko-litewska już na trwale istniała w umysłach przedstawicieli szlachty z całego Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Na przykład, w liście do ks. d'Aiguillon z 19 lipca 1772 r. wojewoda wileński Karol Radziwiłł „Panie Kochanku” pisał, prawdopodobnie, o królu i Wielkim Księciu Stanisławie Augustie Poniatowskim: „(...) przykład pojawienia się Litwina na czele całego narodu polskiego...”³⁸. Określenie „cały naród polski” było użyte, być może, w znaczeniu „cała szlachta Rzeczypospolitej”.

Generał Tadeusz Kościuszko w liście do gen. Niesiołowskiego z 7 lutego 1790 r. pisał: „...Któż jestem, ażali nie Litwin, spółrodak wasz, od was wybrany? (...)”. Już jako Najwyższy Naczelnik siły zbrojnej narodowej w Odezwie do Litwinów i do Komisji porządkowych W. Ks. Litewskiego 1794 roku Kościuszko mówił:

36. Ю. Бардах, *Штудыі з гісторыі Вялікага Княства Літоўскага*, Мінск 2002, s. 295.

37. H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów*, s. 13.

38. *Korespondencya Ks. Karola Stanisława Radziwiłła wojewody wileńskiego „Panie Kochanku”, 1762-1790*, Kraków 1888, s. 83.

„...swoboda i szczęście, albo mściwe prześladowanie obrażonych nieprzyjaciół; zatracenie imienia polskiego, albo świetność jego znacząca w rządzie narodów – te są widoki, ta jest kolej losów, które naród polski, które was, obywatele litewscy, zajmować mają (...) Teraz, Polacy, teraz chwila odwiecznych poprawienia błędów (...) Litwo! Ziomkowie i Rodacy moi! na waszej się urodziłem ziemi i w zapale pocziwym dla mojej ojczyzny odzywa się we mnie szczególniejsza skłonność do tych, pomiędzy którymi pierwiastki rozpocząłem życia (...) Litwo! sławna walecznością i obywatelstwem, długo nieszczęśliwa własnych synów zdradami, obiecuję tobie stanąć pośród was (...)”³⁹.

Jednak podwójność znaczenia określenia „polski”, o którym mówił Henryk Wisner, można napotkać nawet przy samym końcu istnienia Wielkiego Księstwa Litewskiego. 16 kwietnia 1794 roku na Żmudzi został spisany i zaprzysiężony *Akt związku w Szawlach uczynionego przez wojskowych*. W słowach przysięgi mówiono: „ (...) przysięgam Panu Bogu w Trójcy Świętej Jedynemu, iż do związku Narodu Polskiego i Xięstwa Litewskiego łączyć się na obronę wolności, równości i niepodległości oraz powstania Narodu Polskiego...”⁴⁰.

XIX-XX wiek

Przez cały wiek XIX po zniknięciu z mapy Europy państwa litewskiego jako składowej części Rzeczypospolitej, podwójna świadomość polsko-litewska w środowisku potomków szlachty Wielkiego Księstwa nadal istniała i zagrzewała szlachetnych Litwinów do tworzenia literatury, prac historycznych oraz do dążenia nie tylko na drodze zbrojnej do odrodzenia Wielkiego Księstwa Litewskiego, a także Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Według Juliusza Bardacha, w swoich *Księgach narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego* poeta Adam Mickiewicz stwierdził: „(...) Litwin i Mazur bracia są; czyż kłóć się bracia o to, iż jednemu na imię Władysław, drugiemu Witowt? Nazwisko ich jedno jest, nazwisko Polaków (...)”⁴¹.

Według Aleksandra Smalanczuka, z jednym z powstań XIX-wiecznych na obszarach dawnej Litwy miał być związany rozprzestrzeniający się *Katechizm Litwina*, w którym mówiono: „– Czy jesteś Litwinem? – Litwin z łaski Bożej. – Kim jest Litwin? – Ten, który wierzy w wolność i wykonuje prawa Statutu (...) – Czym jest jedność z Polakami? – Stanowić z nimi jeden i niepodzielny naród, tak aby Litwin był

39. Kościuszko, *Listy, odezwy, wspomnienia*, Warszawa 1917, s. 12, 71-73.

40. L. Żytkowicz, *Litwa i Korona w r. 1794*, „Ateneum Wileńskie. Czasopismo naukowe, poświęcone badaniom przeszłości ziem Wielkiego X. Litewskiego”, *Rocznik XII*, 1937, s. 566.

41. Ю. Бардах, *Штудыі з гісторыі Вялікага Княства Літоўскага*, s. 300.

Polakiem, a Polak Litwinem jednej i tej samej Konstytucji (...). Wierzę w ducha wolności Polaków z Litwinami (...), we wskrzeszenie Polski, w życie wieczne. Amen”⁴².

Jednak zdarzało się też, że w XIX-XX wieku świadomość litewska w umysłach szlachty byłego Wielkiego Księstwa mogła istnieć bez połączenia ze świadomością polską. Dobrym przykładem może być działacz terrorystycznego zjednoczenia „Wola Ludowa” („*Народная воля*”) i zabójca cara rosyjskiego, Aleksandra II, Ignacy Hryniewiecki. Lew Tichomirow w swoich wspomnieniach stwierdzał, że Polacy uparcie zaliczali Hryniewieckiego do swoich. On, jednak, nazywał siebie Litwinem, a nie Polakiem⁴³.

Rozszerzenie się w omawianym okresie na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego idei narodowo-kulturalnych nacjonalizmów (młodolitewskiego, polskiego, białoruskiego) zadało cios tradycji starej Litwy. Znacząca część przedstawicieli szlachty dawnych ziem litewskich pod wpływem nowych idei zaczynała myśleć w nurcie nie obywatelskim, jak kilkadziesiąt lat przed tym, a w narodowo-kulturalnym.

Jednak nawet w XX wieku u niektórych osób poczucie bycia Litwinem niezależnie od języka i przynależności państwowej nadal zachowywało się.

Generał broni Wojska Polskiego i twórca Litwy Środkowej, Lucjan Żeligowski, we wspomnieniach z 1943 roku stwierdzał: „(...) Wilno zająłem nie jako polski generał, lecz jako obywatel Litwy, gdzie mój ród zamieszkuje od kilkunastu pokoleń (...)”, „(...) my obywatele naszej ścisłej Ojczyzny – Litwy nie mogliśmy nawet wrócić do domu swego (...)”, „(...) Jeżeli teraz Wilna nie uratujemy, to historycy nam tego nie darują. Mało tego. Musimy uczynić wysiłek, ażeby odbudować Litwę historyczną (...)”, „(...) W przededniu wymarszu na Wilno, w Woronowie, byliśmy nie tylko Polakami – byliśmy Litwinami. Było to nasze prawo i obowiązek. Dążyłem do odbudowy wielkiej Litwy (...)”, „(...) Dopiero z czasem zaczęło się rozjaśniać w umysłach, że Kownu nie chodzi wcale ani o Litwę, ani o jej tradycję, ani o losy ludności, ani o przyszłość tego kraju (...)”, „(...) Robione były wysiłki, ażeby porozumieć się z Kownem i Mińskiem. Ażeby odbudować Litwę. Niestety nigdzie oddźwięku nie było. Mińsk był zapatrzony na Moskwę, Kowno na Berlin (...)”, „(...) My wszyscy rozumowaliśmy dawnymi kategoriami. Ze słowem «Litwin» łączyliśmy dawne pojęcie Litwy historycznej, Litwy wielu celów, wielu ludzi i wielu idei. Szanowaliśmy tradycje, nawet popioły Znicza pod Katedrą. Niestety, z przeszłości nie pozostało śladu. Nowoczesny Litwin» okazał się wrogiem, fałszywym i na wskroś proniemieckim (...)”, „(...) Dlaczego my, odwieczni obywatele Litwy, musimy unikać drogiej dla nas nazwy (...)”⁴⁴.

42. A. Смалянчук, *Раман Скірмунт (1868-1939): жыццiя i гiграмадзянiна Краю*, Мiнск 2018, s. 105-106.

43. *Воспоминания Льва Тихомирова*, Москва 1927, s. 319.

44. Lucjan Żeligowski, *Generał, Zapomniane prawdy*, Londyn 1943, s. 32, 34, 37, 40, 41, 42.

Jak wskazują niektóre źródła, Józef Piłsudski prawdopodobnie, też nigdy nie zapominał o swej „starolitewskości”, choć przez połowę życia dążył właśnie do odbudowy Państwa Polskiego, z którym, jednak, według idei Marszałka i jego współmyślicieli, musiały być związane jego ojczyste ziemie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Michał Römer w swoim dzienniku odnotował następujące słowa Józefa Piłsudskiego z 1916 roku: „ (...) tu wskazał na Sosnkowskiego i Wieniawę, uśmiechnął się gorąco i sam się na baczność wyprostował – «Baczność!» przed Litwinami. Niewarci są oni wszyscy, psiakrew – dodał żartobliwie, ale gorąco – tej krwi litewskiej i litewskiego ducha. Jednak polityczne względy sprawy zmuszają Piłsudskiego do odmowy kategorycznej. «A wiecie, że jestem uparty jak Litwin i jak z pewnością sami jesteście uparci, toteż z góry Wam powiadam, że mnie nie przekonacie. Dużo o tym myślałem, ale skoro już postanowienie powziąłem, to go nie zmienię» – zakończył...”⁴⁵. W zapisie z tego roku Römer opowiadał: „ (...) Sam Wieniawa – człowiek miły; przyjemnie mi było usłyszeć z ust jego wielki podziw i gorącą sympatię dla Litwinów; powiadał, że co spotkał Litwina, to zawsze widział hart i dzielność charakteru, tak że sam zazdrości, że nie jest Litwinem i że już zapytywał komendanta, czy jest jakiś sposób «naturalizowania się» na Litwina, by sobie ten zaszczyt pozyskać. To urok charakteru Komendanta opromienia tak imię Litwinów w piłsudczyków rodzinie (...)»⁴⁶. Pod określeniem „Komendant” rozumieć należy Józefa Piłsudskiego.

22 kwietnia 1919 r., po zdobyciu Wilna przez oddziały Wojska Polskiego pod dowództwem Józefa Piłsudskiego, Naczelnik Państwa wydał odezwę *Do mieszkańców byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego*, w której stwierdzano: „Kraj wasz od stukilkudziesięciu lat nie zna swobody, uciskany przez wrogą przemoc rosyjską, niemiecką, bolszewicką (...) Ten stan ciągłej niewoli, dobrze mi znany osobiście, jako urodzonemu na tej nieszczęśliwej ziemi (...)»⁴⁷.

Generał Żeligowski w już przywołanych wspomnieniach z 1943 roku pisał o Piłsudskim: „Marszałek miał odpowiedzieć, że jako Litwin rozumie nas zupełnie, lecz przy całej do nas sympatii nic uczynić nie może jako Naczelnik Państwa i radzi tylko liczyć się z własnymi siłami”, „Zdawało się, że nigdy nie było chwili bardziej odpowiedniej do odbudowy prawdziwej, historycznej Litwy. Na czele narodu polskiego stał Wielki Litwin, całą duszą oddany Idee Jagiellońskiej, który rozumiał zbiorową duszę narodów Litwy i jej wpływy na losy Polski”⁴⁸.

45. Michał Römer, *Dziennik*, Tom XIV, Sczytanie: Hanna Jakubowska, Weryfikacja: Jan Sienkiewicz, zapis z 3 maja 1916 r.

46. Tamże, zapis z 28 kwietnia 1916 r.

47. J. Piłsudski, *Pisma zbiorowe*, t. V, Warszawa 1937, s. 75.

48. Lucjan Żeligowski, *Generał, Zapomniane prawdy*, s. 35, 40.

Według badań Joanny Gierowskiej-Kałużur, w dniach 16-21 sierpnia 1923 r. Marszałek w sali Śniadeckich Uniwersytetu Wileńskiego wygłosił pięć wykładów wojskowych, po których, w dniach 24 i 25 sierpnia, w sali Teatru Wielkiego wygłosił dwa inne wykłady, opowiadając o swoich walkach o Wilno. W wykładzie z 24 sierpnia 1923 r. Piłsudski wspominał o zajęciu Wilna wiosną roku 1919: „ (...) Zastanawiałem się długo nad pytaniem, do kogo mam się zwrócić (...) W tem poszukiwaniu błysnęła mi myśl oparcia się o tradycje przeszłości Polski, tradycje dawnej Polski, tradycje zwalczanej, przyciszanej lecz niewątpliwie istniejącej przeszłości polskiej. Tradycją dla ziemi naszej było nie co innego, jak istnienie Wielkiego Księstwa Litewskiego (...) Dlatego też zarządziłem odezwę swoją jako do mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego. Nigdybym nie przypuszczał, że wśród polaków [sic!] znajdą się tacy ludzie, którzy tę świetną tradycję w pogardzie mają, którzy się boją tej przeszłości, że Pogoń, która zawsze była na naszych sztandarach, stała się znakiem wstrętnym (...)”⁴⁹.

W 1923 roku historyk, filolog, filozof i rektor Uniwersytetu Wileńskiego, Marian Zdziechowski, stwierdzał: „Różnolity narodowościowo kraj nasz stanowi część Litwy historycznej – i nas – ludzi mego pokolenia – wychowywano, jako Litwinów, oczywiście w tem znaczeniu, w jakim był nim Mickiewicz, gdy wołał: «Litwo, ojczyzna moja». W dzieciństwie uczono mię, wraz z historią Polski, także historii Litwy; dzięki temu za bohaterów narodowych uważałem nietylko tych, co Polskę budowali, ale i tego, który Litwę od Polski oderwać zamierzał – W. Ks. Witolda (...) I gdyby mię dziś zapytano, kim w głębi serca się czuję, powiedziałbym, że się czuję obywatelem W. Ks. Litewskiego nierozdzielnie Unją złączonego z Polską. Gdy widzę powiewający tu z Góry Zamkowej sztandar z orłem, a bez pogoni, odczuwam to, jako krzywdę sobie wyrządzoną”⁵⁰.

Siergiej Marozaw w pracy z 1946 roku *Wielka Litwa* widział dzieło zbiorowej myśli ludzi, którzy nawet po II wojnie światowej zachowali sentyment do tradycji państwowej starej Litwy. Jak stwierdził badacz, praca została spisana przez przedstawiciela emigracji w Wielkiej Brytanii, którego imię do dziś nie jest ustalone. Była to koncepcja powstania w Europie Wschodniej po upadku Rosji Sowieckiej nowego państwa – „Litwy” lub „Wielkiej Litwy” na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego według wzoru epoki Rzeczypospolitej Obojga Narodów na podstawie tej państwowej tradycji⁵¹.

49. J. Gierowska-Kałużur, *Odczyt marszałka Piłsudskiego wygłoszony 24 sierpnia 1923 roku w Wilnie*, „Przegląd Wschodni”, 1999, t. 5, z. 4 (20), s. 767, 784.

50. M. Zdziechowski, *Widmo przyszłości, Szkice historyczno-publicystyczne*, Wilno 1939, s. 3.

51. С. Марозаў, *Ідэя адраджэння Вялікага Княства Літоўскага ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі (1795-1939 гг.)*, Гродна 2019, s. 273-274.

Autorowi tego artykułu udało się znaleźć egzemplarz wspomnianej pracy tylko z 1948 roku. Dzieło wydane pod pseudonimem „J. Wężyk”, wspomina o Janie Wężyku, arcybiskupie gnieźnieńskim, prymasie Korony Polskiej i Litwy w XVII wieku. Autor pisał: „ (...) Wszystkie dalsze rozważania są nierealną mrzonką, jeżeli Rosja Sowiecka zachowuje swoją obecną potęgę (...) Jeżeli (...) w wyniku nowej sytuacji w środkowej Europie zapytają nas: «Macież li wy jakąś własną koncepcję urzędnika i uporządkowania waszych krajów?» – powinniśmy taką koncepcję już mieć (...) Być może będzie to szansa jedna na 99. Ale nawet tej jednej nie możemy przeoczyć (...) Litwa, to nie tylko Państwo Kowieńskie, święta Żmudź z przypadkowo dołączonym okręgiem kłajpedzkim lub z obcą przemocą dołączonym wąskim paskiem Wileńszczyzny; to również: Wilno, Nowogródek, Grodno, Suwałki, Brześć i całe Polesie, Mińsk i cała Białoruś, sięgająca dalej na wschód niż obecna granica tzw. Białorusi Sowieckiej, oraz wschodni odcinek Prus. Przed wojną mieszkało na tym obszarze 15 do 17 milionów Litwinów, mówiących po polsku, po litewsku i po białorusku (...)”, „(...) zmieniliśmy się również i my, Litwini mówiący po polsku (...)”, „(...) Koncepcja Wielkiej Litwy nie jest nowa. Chciał ją stworzyć Piłsudski (...)”⁵².

W 1999 roku, po przyjeździe na ojczyste ziemie Grodzieńszczyzny niegdyś porucznik kawalerii Wojska Polskiego, później zawodowy myśliwy i historyk rodu Sapiehów, książę Eustachy Seweryn Sapieha, miał odpowiedzieć na pytanie literata Michasia Skobły: „Szanowny książę, na herbie Sapiehów od dawna była Pogoń. W załatwieniu książki *Dom Sapiehów*”, którą Pan przygotował i wydał trzy lata temu w Warszawie, wykorzystano wzory słuckich pasów, na jej stronach nie często wspomniana jest Polska (...) Czy nie oznacza to, że narodowo Pan czuje się jednak Białorusinem?”. Książę stwierdził: „Na to pytanie mi trudno opowiedzieć (...) Wszyscy my, Sapiehowie, a ja w tym, byli obywatelami Wielkiego Księstwa Litewskiego, które wchodziło w skład Rzeczypospolitej. Ja czuję się obywatelem Rzeczypospolitej, ale, bezsprzecznie, pochodzeniem z Wielkiego Księstwa Litewskiego. Teraz tutaj Litwa, Białoruś, Ukraina (...) Byliśmy obywatelami Wielkiego Księstwa Litewskiego...”⁵³.

Wnioski

Na podstawie wybranych źródeł i w świetle przywołanych badań zjawisko tradycji starej Litwy wśród szlachty Wielkiego Księstwa i jej potomków w okresie od końca XIV do końca XX wieku należy rozumieć jako współistnienie przynaj-

52. J. Wężyk, *Wielka Litwa*, Londyn 1948, s. 3, 27, 28.

53. *Газета Слоні́мская*, № 46 (127), 11 – 17 лістапада 1999 г., s. 3.

mniej dwóch czynników: poczucia bycia Litwinem, trwale nieprzywiązanego do używanego języka oraz, od pewnego czasu, patriotycznego podejścia do Wielkiego Księstwa Litewskiego, często powiązanego później z podobnym podejściem do Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Inne czynniki omówionej tradycji zostają dla dalszego badania.

Po omówieniu opisanych przykładów należy zatem wnioskować, że tradycja starej Litwy i samoświadomość litewska w ośrodkach szlachty Wielkiego Księstwa i jej potomków przeżyła zniszczenie dawnego państwa litewskiego, rozszerzenie się idei narodowo-kulturalnych nacjonalizmów oraz powstanie na ziemiach dawnej Litwy nowych państw XX-wiecznych. Co prawda, do XXI wieku dożyły tylko pojedyncze osoby, które mogą być uważane za nosicieli tradycji „starolitewskiej”. Na dzisiaj musimy przyznać, że epoka nacjonalizmów okazała się silniejsza niż tradycje Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Bibliografia

Źródła

- Akta unji Polski z Litwą 1385-1791*, Kraków 1932.
- Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae (1376-1430)*, Kraków 1882.
- Dyaryusze sejmowe R. 1597, W dodatkach: Akta sejmikowe i inne odnoszące się do tego sejmku*, Kraków 1907.
- Genealogia albo krótkie opisanie Wielkich Książąt Litewskich i ich wielkich a mężnych spraw wojennych, uczynione niegdyś przez Matysa Strykowskiego, a teraz odnowione i znowu na świat wydane*: Przez Samuila Dovgirda z Pogowia, W Lubczu, w Drukarni Piotra Blastusa Kmity Roku 1626.
- Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji Wileńskiej*, tom I, zeszyt I: (1387-1468), Kraków 1932.
- Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, tom I, zeszyt 3: (1501-1507, uzupełn. 1394-1500), Kraków 1948.
- Korespondencja Ks. Karola Stanisława Radziwiłła wojewody wileńskiego „Panie Kochanku”*, 1762-1790, Kraków 1888.
- Kościuszko, Listy, odezwy, wspomnienia*, Warszawa 1917.
- Lucjan Żeligowski, Generał, Zapomniane prawdy*, Londyn 1943.
- Marian Zdziechowski, Widmo przeszłości, Szkice historyczno-publicystyczne*, Wilno 1939.
- Michał Römer, Dziennik, Tom XIV*, Szczytanie: Hanna Jakubowska, Weryfikacja: Jan Sienkiewicz.
- Piłsudski J., Pisma zbiorowe*, tom V, Warszawa 1937.

- Radziwiłł A. S., *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 1, 1632-1636, Warszawa 1980.
- Scriptores Rerum Prussicarum, Die Geschichtsquellen der Preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft, Vierter Band*, Leipzig 1870.
- Wężyk J., *Wielka Litwa*, Londyn 1948.
- Акты, относящиеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією, Томъ Третій, 1544–1587*, Санктпетербург 1848.
- Воспоминания Льва Тихомирова*, Москва 1927.
- Газета Слоні́мская*, № 46 (127), 11 – 17 листопада 1999 г.
- Летапісы і хронікі Вялікага Княства Літоўскага (XV–XVII стст.)*, Мінск 2015.
- Помнікі права Беларусі XIV – XVI стст.: агульназемскія прывілеі і акты дзяржаўных уній, Крыніцазнаўчы дапаможнік*, Мінск 2015.
- Статут Великого княжества Литовского 1529 года*, Под редакцией академика АН Литовской ССР К. И. Яблонскиса, Минск 1960.

Opracowania

- Bardach J., *O Rzeczypospolitą Obojga Narodów*, Warszawa 1998.
- Buchowski K., *Litwomani i polonizatorzy, Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok 2006.
- Gierowska-Kałuża J., *Odczyt marszałka Piłsudskiego wygłoszony 24 sierpnia 1923 roku w Wilnie*, „Przegląd Wschodni”, 1999, t. 5, z. 4 (20).
- Krawcewicz A., *Powstanie Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Białystok 2003.
- Mierzyński A., *Przysięga Kiejstuta*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, t. XX, 1894.
- Ochmański J., *Biskupstwo Wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań 1972.
- Ochmański J., *Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku*, Poznań 1981.
- Prochaska A., *Król Władysław Jagiełło*, t. I, Kraków 1908.
- Shils E., *Tradition*, Chicago 1981.
- Suchocki J., *Formowanie się i skład narodu politycznego w Wlk. Księstwie Litewskim późnego średniowiecza*, „Zapiski Historyczne”, t. 48, z. 1/2, 1983.
- Suchocki J., *Geneza litewskiej legendy etnogenetycznej. Aspekty polityczne i narodowe*, *Zapiski Historyczne*, t. 52, x. 1, 1987.
- Wisner H., *Rzeczpospolita Wazów, Czasy Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 2002.
- Żytkowicz L., *Litwa i Korona w r. 1794*, „Ateneum Wileńskie. Czasopismo naukowe, poświęcone badaniom przeszłości ziem Wielkiego X. Litewskiego”, *Rocznik XII*, Wilno 1937.

- Trimonienė R. R., *Polityka jagiellońska a kształtowanie się litewskiego narodu politycznego w końcu XV – I połowie XVI wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, z. 19, 2003.
- Бардах Ю., *Штудыі з гісторыі Вялікага Княства Літоўскага*, Мінск 2002.
- Белы А., *Хроніка Белаі Русі: імагалогія Беларусі XII-XVIII стст.*, Смаленск 2013.
- Дзярновіч О., «Русь» и «Литва» Великого княжества Литовского в XVI–XVII вв. как этноконфессиональные и социально-географические регионы, Древняя Русь после Древней Руси: дискурс восточнославянского (не) единства, Москва 2017.
- Дзярновіч А., *Літоўская мова ў Вялікім Княстве Літоўскім: паміж функцыяй і статусам*, Палітычная сфера, № 16-17 (1-2), 2011.
- Дубоніс А., *Да праблемы дзяржаўнай мовы ў Вялікім Княстве Літоўскім*, METRICIANA: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага, Т. 3, Мінск 2004.
- Зинкявичус З., *К вопросу о происхождении жемайтского диалекта*, Балто-славянские исследования 1982, Москва 1983.
- Любавский М., *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого литовского статута*, Москва 1892.
- Марозаў С., *Ідэя адраджэння Вялікага Княства Літоўскага ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі (1795-1939 гг.)*, Гродна 2019.
- Насевіч В., *Беларусы: станаўленне этнасу і «нацыянальная ідэя»*, Смаленск 2015.
- Пятраўскас Р., *Літоўская знаць у канцы XIV – XV ст.: Склад – структура – улада*, Смаленск 2014.
- Смалянчук А., «Краёвая ідэя» у беларускай гісторыі, *Зборнік навуковых артыкулаў*, Мінск 2017.
- Смалянчук А., *Раман Скірмунт (1868-1939): жыццянiс грамадзянiна Краю*, Мінск 2018.
- Спиридонов М., «Литва» и «Русь» в Беларуси в 16 в., Наш Радавод, кніга 7, Гродна 1996, s. 208.

Streszczenie

W artykule przeanalizowano proces kształtowania tradycji starej Litwy i samoświadomości litewskiej, przechowywanej przede wszystkim w środowisku szlachty monarchii litewskiej w czasach istnienia średniowiecznego i nowożytnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, wciąż żywej w umysłach szlacheckich Litwinów w XIX wieku, oraz, w niektórych wyjątkach, dotrwałej nawet do końca wieku XX.

W artykule zwrócono uwagę na poglądy we wspomnianym pytaniu badaczy różnych krajów Europy Środkowo-Wschodniej oraz przywołano świadectwa różnorodnych źródeł historycznych – aktów, kronik, listów, pamiętników, wspomnień i innych w celu ustalenia głównych cech omawianej tradycji.

Słowa kluczowe: tradycja, Wielkie Księstwo Litewskie, Litwini, szlachta.

THE TRADITION OF OLD LITHUANIA: THE DEVELOPMENT AND PRESERVATION OF “OLD LITHUANIAN” SELF-CONSCIOUSNESS AMONG THE NOBILITY OF THE ANCIENT LITHUANIAN STATE AND THEIR DESCENDANTS FROM THE END OF THE 14TH TO THE 20TH CENTURY.

Summary

The article discusses the phenomenon of the tradition of old Lithuania and the “old lithuanian” self-awareness, preserved in the memory of the nobility of the Lithuanian monarchy and its descendants during the existence of the medieval and modern Grand Duchy of Lithuania, still alive in the minds of the “oldlithuanian” nobles in the 19th century, and in some exceptions even lasting until the end of the 20th century. The article draws attention to the views on this issue of researchers from various countries of Central and Eastern Europe and cites evidence from various historical sources – acts, chronicles, letters, diaries, memoirs and others, in order to establish the main features of the tradition in question.

Keywords: tradition, Grand Duchy of Lithuania, Lithuanians, nobility.